

PARLAMENTARIZMO IR POLITINĖS KULTŪROS PROBLEMOS LIETUVOJE 1920–1926 METAIS

DR. ALGIMANTAS KASPARAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

The Lithuanian Institute of History

Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas algimantas.kasparavicius@gmail.com

I. Vietoj įvado (arba trumpa istorija apie „istorijos“ rašymą)

Prieš pradėdami straipsnį padarysime tam tikrą reveransą auditorijai, pasakydami, jog taip vadinamoji *istorinio proceso rekonstrukcija* iš esmės yra rizikingas ir ne visada patikimas dalykas pažinti tai, kas įsivaizduojama kaip istorija. Taip atsitinka dėl daugelio priežasčių. Iš jų verta išskirti dvi: 1) *istorinis procesas*, kurį iš principo įmanoma tik spekuliatyviai *rekonstruoti*, jokių būdu negali būti tapatinamas su istorija, nes geriausiu atveju tai tėra pagal subjektyviai pasirinktą metodologiją iš *istorijos subproduktų* – įvairių istorinių šaltinių bei jau egzistuojančios istoriografijos – istoriko (-ų) pasigamintas dar vienas daugiau ar mažiau tobulas instrumentas tai pačiai istorijai pažinti. Taigi taip vadinamoji *istorinio proceso rekonstrukcija* jokių būdu ir jokių profiliu neatkuria (ne-rekonstruoja) istorijos, o tik sukuria instrumentą į ją žvelgti ar ją pažinti; 2) istorikų gaminami instrumentai – *istorinio proceso rekonstrukcijos*

(monografijų, studijų, vadovėlių, straipsnių ar pranešimų pavidalu), pretenduojantys ne tik rodyti, bet ir objektyviai aiškinti, analizuoti istoriją, iš tiesų apie istoriją, regis, negali pasakyti daugiau nei atskiro tyrinėtojo ar viso istorikų cecho mesianistinės svajonės ir pastangos senovėje atrasti tai, kas galėtų būti reikšminga jų gyvenamai epochai bei padėtų racionaliai tvarkytis pasaulyje, kuriame dabar gyvenama¹. Kitaip tariant, istorikų *rekonstruojamas istorinis procesas*, tradicinės visuomenės sąmonėje privilegijuotai funkcionuojantis iškiliumi *istorijos* vardu bei jos vartojamas kaip *istorija*, iš tiesų geriausiu atveju tėra sociokultūriškai aktualių, konceptualizuotų, dažniausiai dichtomiškų įtampų kūrimas tarp praeities ir dabarties, kurių tikslas – išvalyti ar nušviesti (nelygu pasirinkta metodologija ir/ar ideologija) kelią ateičiai.

Dar giliau istorikus (jau nekalbant apie politologus) klampina politinė istorija, kurios turinys, manding, lengviau gali būti nupieštas ar sueiliuotas, nei moksliskai rekonstruotas. Bene didžiausias paradoksas yra tai, kad, pasitelkęs gremėzdišką taip vadinamąją *mokslinę metodologiją* ir diena iš dienos, metai po metų dirbdamas archyvuose bei kopdamas į vis aukštesnį *popierinį kalną*, istorikas bando ištirti ir pamatyti tai, kas nėra nei *daiktas*, nei *dvasia*, o, Platono žodžiais tariant, tik *didysis politikos menas*. Apeliuojant į britų kultūrologo Judy Sadlerio metodologines

¹ Šiuo atveju esu linkęs pritarti sąmoningumo istorijos specialistų, daugumos psichanalitikų ir kai kurių istorijos filosofų nuomonei, jog tik vaizduotė ir fantazija įtaigauja reikšmes bei nuobodžiai, besikartojančiai „realybei“ prideda kokybinę charakteristiką ir „reikšmingumą“. Istorijos rašymo atveju, „reikšmingumas“ gaunamas istoriko ir praeities dialogo keliu. Išsamiau apie tai žr.: Whait, H. *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1975, p. 5; Harootunian, H.D. The consciousness of archaic from in the new realism of Kokugaku. *Japanese thought in the Tokugawa period 1600–1868: methods and metaphors*. Ed. by T. Najita & I. Scheiner. Chicago: The University of Chicago Press, 1978, p. 63; Wangh, M. Boredom in the psychoanalytic perspective. *Social Research*. New York, 1975, № 42, p. 542; Iggers, G.G. *Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge*. New York; London: Wesleyan University Press, 1997, p. 81–82.

įžvalgas², jas perfrazuojant ir praplečiant, *politikos kaip meno koncepcija*, regis, galima pagrįsti bent keliais reikšmingais elementais. Pirma. Absoliuti dauguma politikų profesionalų tokiais tampa ne po specialiųjų politikos mokslų studijų universitetuose ar instituteuose, kur „teoriškai“ politikos amato gali išmokti kiekvienas „*Dviračio šou*“ herojus, bet į profesionalią politiką ateina būtent iš „nepolitinių profesijų“ sferos. O tai rodo, kad atskiro individo privati praktika ar įgimtas talentas jo politinei karjerai dažnai esti reikšmingesni dalykai nei profesionalios politinės veiklos teorinius įgūdžius kolektyviai gaminantys fabrikai. Antra. Politinių procesų neapibrėžtumas ir politikų *intuityvus žinojimas*, kaip juose ir juos reikia veikti, kad pasiektum užsibrėžtą tikslą ir gautum laukiamą rezultatą, taip pat labiau kalba politikos kaip meno naudai. Trečia. Gana dažnas politikų profesionalų bandymas mokytis iš kitų patirties ir/ar veiksmų imitacija. Ketvirta, suvokimas, jog kiekvienas konkretus politinis procesas ar įvykis yra unikalus ir jokių socialinių eksperimentu nepakartojamas atvejis, reikalaujantis improvizacijos ir nestandartinių sprendimų, taigi nelyginant menininko išgyvenimas laikant rankose teptuką ar gydytojo – dirbant su pacientu.

Visa tai turint galvoje, istoriką nesunku įtarti politinės istorijos raidos ir prasmės vulgarizavimu ar pastarųjų *determinuotos* (istorinių požiūriu, deja, neretai *klaidingos*) istorinių veikėjų motyvacijos nesuvokimu, o tai iš esmės tolygu mirusios istorijos rašymui. Arba, geriausiu atveju, atleidžiamai įsivaizduoti jį kuklaus amatininko pameistrio vaidmenyje, kuris tik kruopščiai plagijuodamas ar įmantriai šaržuodamas didžiųjų meistrų drobes – tam tikras istorines atkarpas – rūpinasi nustebinti skaitytoją ir užsidirbti pragyvenimui. Jeigu tokiu kampu pažvelgsime į istorinių tekstų konstravimo virtuvę, neišvengiamai turėsime pripažinti, jog prasčiausio-

² Sadler, J. Ideologies of 'Art' and 'Science' in medicine: the transition from medical care to the application of technique in the British medical profession. *The dynamics of science and technology: social values, technical norms and scientific criteria in the development of knowledge*. Ed. by W. Krohn, E. T. Layton Jr. & P. Weingart. Dordrecht: D. Reidel, 1978, p. 180–181.

je padėtyje atsiduria istorijos vartotojai – skaitytojai, nes vienu atveju istorinių tekstų skaitymas jiems gali virsti nepakeliama nuobodybe, o kitu – pernelyg pavojingu užsiėmimu, kuris per istorinės praeities vulgarizavimą veda intelektualinio atšalimo, tradicinių vertybių maišto ir egzistencinio nesaugumo link. Išėjus iš tokio historiografinio ešafoto, regis, viena – prisilaikant istoriniam tyrimui būdingo kūrybingumo, tam tikrų idėjų sumos bei pamatinių šiuolaikinio akademinio etiketo normų, politinius istorinius tekstus konstruoti taip, kad jie taptų smagiais pašnekovais ir skaitytojui, ir sau pačiam. Taigi šio straipsnio tikslas – ne nustebinti nauju anekdotu apie tolimą praeitį ir juo labiau ne papasakoti dar vieną tautiškai mitologizuotą „istoriją“ apie „blogiečius“ ir „geriečius“, o, subjektyviai refleksuojant konkrečios istorinės epochos fragmentą, pabandyti sukurti tam tikrą *rezonansinį instrumentą*, kuris leistų pamatyti ryškesnes XX a. pirmojo ketvirčio distinkcijas tarp parlamentarizmo standartų Europoje ir Lietuvoje, įvardytų lietuviškos politinės kultūros problemas bei sugestijuotų platesnę diskusiją tais klausimais. Konkrečiau tariant, pabandyti lietuvių politinę mintį prijaukinti prie kritinės savirefleksijos. Jeigu pavyks ir diskusija užsimegs (optimistinis atvejis), yra vilties, kad išryškės didesnė ar mažesnė distancija tarp praėjusio amžiaus pradžios bei mūsų laikų lietuviškos politinės minties bei kultūros turinio ir diskurso.

II. Europietiškos politinės minties dimensija lietuviškame diskurse

Tarpukario Lietuvos vidaus politinę raidą ir parlamentarizmo genezę daugeliu atvejų determinavo bendra politinė situacija Europoje bei jos tendencijos. Šiuolaikinėje lietuvių ir užsienio istoriografijoje pastebima, jog XX a. pradžioje europiečių politinis mentalitetas iš principo išgyveno teigiamas permainas. Schematizuojant to meto istorinių įvykių srautą galima teigti, kad XX a. pradžios Europos politinei raidai didžiausią reikšmę turėjo keletas veiksnių: 1) liberalizmo ideologijos suklestėjimas *Didžiojo*

karo išvakarėse; 2) jau šio karo metu įvykusi politikos plačiaja prasme demokratizacija bei išpopuliarėjimas masėse; 3) Europos intelektualų bei moralios politikos šalininkų su JAV prezidentu Woodrowu Wilsonu priesakyje išryškėjęs pasibaisėjimas modernaus karo technologijomis bei jų idealistinės pastangos *Didįjį karą* paversti „*karu visiems karams pabaigti*“; 4) universalios tarptautinės institucijos – Tautų Sąjungos įkūrimas, kuri tarptautinių santykių teoriją praturtino nauja, demokratiškesnių ir moralėsnių vertybių skale, o politinėje praktikoje padėjo pamatus šiuolaikinei kolektyvinio saugumo bei kolektyvaus atkirčio agresoriui doktrinai.

Liberalizmo ideologijos suklestėjimas bei liberalų pasitikėjimas žmogaus proto galimybėmis racionaliai veikti XX a. pradžioje iš principo pakeitė europiečių požiūrį į politiką ir jos vykdytojus. Daugiausia liberalų pastangomis tradicinę europiečių nuostatą, kad politika yra tik valdančiojo elito, tam tikros klasės ar valdovo reikalas, *Didžiojo karo* metais galutinai išstūmė įsitikinimas, jog už politinius procesus yra atsakingi ne tik atskiri, pavieniai individai ar jų grupės, bet ir pati visuomenė.

Šie mentaliniai pokyčiai rado atgarsį ir ano meto tarptautinėje teisėje. Tautų apsisprendimo teisės principą, lemiantį politinės nepriklausomybės galimybę, imta taikyti ne tiek tautinio elito atstovaujama atskiram etnokultūriniam vienetui, kiek savanoriškai apsisprendusių ir pilietiškai mąstančių individų sambūriui. Taip ryškėjo pilietiškumo prioritetas prieš tautiškumą ir kartu buvo klojami pamatai modernių pilietinių visuomenių formavimuisi Europoje. Tokia politinės minties evoliucija su tam tikrais mentalinės revoliucijos elementais Vidurio ir Rytų Europai turėjo dvigubai pozityvią reikšmę. Viena vertus, ji sudarė palankias sąlygas kurtis arba atsikurti naujoms nacionalinėms valstybėms ir jose įsitvirtinti parlamentinei demokratijai. Kita vertus, besikeičianti politinių vertybių sistema iš dalies pažabojo XX a. amžiaus pradžioje Rytų ir Vidurio Europoje gaivališkai suvešėjusį nacionalizmą, skatino tarptautinių santykių pacifikaciją ir harmoningą, taikų tautų sambūvį.

Moderni vakarietiška politinė mintis bei minėtosios bendraeuropinės politinės vertybės tiesiogiai veikė ir Lietuvą. 1918 m. vasario 16 d. Lie-

tuvos Tarybos paskelbtas trumputis, vos trijų sakinių dokumentas – Nepriklausomybės Aktas – *demokratiją ir parlamentarizmą* deklaravo kaip dvi didžiausias ir pamatines būsimos valstybės politines vertybes. Tų pačių metų rudenį į Lietuvos Tarybą kooptavus tautinių mažumų – žydų ir gudų – atstovus buvo padėtas pamatas ir pilietinės visuomenės kūrimui Lietuvoje. 1919 m. vasarą, Paryžiaus Taikos konferencijos metu, šia linkme Lietuva žengė dar vieną svarbų žingsnį – Taikos konferencijai buvo įteiktas užsienio reikalų viceministro Šimšono Rozenbaumo parengtas ir tuometinio užsienio reikalų ministro prof. Augustino Voldemaro pasirašytas „Žydų tautinės autonomijos Lietuvoje“ projektas³. Europos spauda, taip pat ir žydų, apie šį dokumentą atsiliepė lakoniškai, bet palankiai, netgi kaip apie savotišką lietuvių tautinės tolerancijos pavyzdį kitų šalių vyriausybėms. Prieraišumas europietiško parlamentarizmo bei demokratijos principams buvo įtvirtintas ir pirmuosiuose, pamatiniuose Lietuvos valstybės dokumentuose – 1918 m. lapkričio 2 d., 1919 m. balandžio 4 d. ir 1920 m. birželio 10 d. laikinosiose konstitucijose⁴.

Taigi pagrįstai galima konstatuoti, jog esminiai europietiškojo parlamentarizmo principai Lietuvą *de facto* persmelkė dar iki Steigiamojo Seimo sušaukimo. 1920 m. balandį įvykę Steigiamojo Seimo rinkimai šį procesą pratęsė, išplėtojo ir institucionalizavo. 1920–1922 m. dirbęs Steigiamasis Seimas parengė per 300 įvairių įstatymų, iš kurių svarbiausias buvo 1922 m. rugpjūčio 1 d. *Lietuvos Valstybės Konstitucija*. Žvelgiant formaliai, *Konstitucija* deklaravo visus esminius europietiškosios parlamentinės demokratijos ir teisinės valstybės principus: įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teismų valdžios atskyrimą; tikėjimo, sąžinės ir žodžio laisvę; lyčių ir tautų lygybę prieš įstatymą; asmens neliečiamumą bei jo privačios nuosavybės apsaugą. Reikšminga ir tai, jog pagrindinis valstybės įstatymas suponavo tautinių autonomijų egzistavimą Lietuvoje. 1922 m. rugpjūčio 1 d. *Konstitucija* Lietuvos Respublikoje *de jure* įtvirtino liberalios demokratijos ir europietiškojo parlamentarizmo pradmenis.

³ Gaigalaitė, A. *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*. Kaunas: Šviesa, 1999, p. 113.

⁴ *Lietuvos Valstybės konstitucijos*. Vilnius, 1993, p. 3–14.

III. Politinė kultūra kaip katastrofa

Kita vertus, baigiantis *Didžiajam karui* pakankamai greitai ir netikėtai iškovota visiška politinė nepriklausomybė Lietuvą užgriuvo nelyginant politinės manos katastrofa. Politinės kultūros aspektu visuomenė nebuvo pasirengusi tokiam staigiam ir aukštam šuoliui. Nepaisant palyginti sparčių socialinių ir ekonominių reformų bei akivaizdžios politinės pažangos, politinė kultūra Lietuvoje išliko problemiška dar ilgus metus, ir bent keliais aspektais. Ir tam būta rimtų vidinių bei išorinių priežasčių. Pirma. Valstybingumą žyminčių institucijų ir valstybingumo tradicijų tęstinumo požiūriu XX a. pradžioje Lietuvos Respublika iš esmės buvo pradėta kurti beveik nuo nulio, turint minimalius intelektualinius ir struktūrinius išteklius, nes unijinių tradicijų, lenkiškos kultūros ir universalių kosmopolitinių vertybių paveiktas istorinis lietuvių elitas (aristokratija) XX a. pradžioje iš esmės jau buvo priešiškas lietuvių politiniam separatizmui ir favorizavo Lenkijos nacionalinį valstybingumą. Tokia etnopolitinė situacija buvo dvigubai nedėkinga. Viena vertus, ji liudijo, kad galutinai nutrūko dar nuo *Abiejų Tautų Respublikos* laikų likusių politinių tradicijų ir politinės kultūros perimamumas bei tęstinumas. Kita vertus, lietuvių nacionalinės valstybės „tėvams“ reikėjo mąstyti ne tik apie tai, kaip neskausmingai užglaistyti ideologinį plyšį tarp valstybės didingos praeities ir gerokai kuklesnės dabarties, bet ir rūpintis nauju turiniu, kuriuo būtų galima užpildyti visuomenės sociopolitinėje hierarchijoje pavojingai išryškėjusį vakuumą.

Antra. Taip pakrypus reikalams, politinio hegemono pozicijas Lietuvoje užėmė daugiausia iš kaimo kilusi ir išsilavinimą carinės Rusijos universitetuose įgijusi nacionalinė lietuvių inteligentija*, kurios ideologinį pamušalą, su retomis išimtimis, sudarė kovingas tautiškumas (nacionalizmas), atskiestas socialiniu radikalizmu arba katalikišku konservatyvizmu. Tiesa, naujojo politinio hegemono profesiniai įgūdžiai buvo

* Kaip ryškų pavyzdį nurodysime, kad beveik visi 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės akto signatarai buvo kilę iš kaimo ir tik penki iš dvidešimties aukštąjį išsilavinimą įgiję ne Rusijos imperijos universitetuose.

menki. Kadangi iki *Didžiojo karo* valstybingumo klausimas Lietuvai buvo neapibrėžta ir gana miglota politinė perspektyva, besiformuojančios nacionalinės inteligentijos veikla visuomeniniame gyvenime daugiausia reikėsi ekonominėje, švietimo, mokslo ir socialinėje srityse. Dėl carinės imperijos patvaldinio pobūdžio ir ankstesniais dešimtmečiais vykdytos antilietuviškos politikos taip susiklostė, jog XX a. pradžioje lietuvių politinės-valstybinės veiklos patirtis bei įdirbis šioje srityje buvo gana riboti. Nesenai susiformavusios ar tik pradėjusios formuotis partijos buvo silpnos ir atitrūkusios nuo visuomenės, panašesnės į vienminčių politinius klubus ar kaimo kooperacines arteles. Daugeliu atvejų partinių lyderių bei žymesnių veikėjų politinis akiratis buvo gana siauras, politinės-ideologinės pažiūros neišbaigtos ir eklektiškos, tačiau radikalai užaštrintos ir sunkiai pripažįstančios kompromisus. Tokia atgimstančios šalies politinio elito brandos, tiksliau tariant, nesubrendimo situacija lėmė, jog politinių emocijų iškvosos bei politinės iliuzijos tapo beveik nuolatiniu šalies politinio gyvenimo bendrakeleiviu.

Trečia ne mažiau svarbi problema buvo ta, jog XX a. pirmojoje pusėje Lietuvos visuomenė nebuvo kultūriškai ir pilietišškai homogeniška. Tautiniai, konfesiniai, socialiniai, ekonominiai, politiniai ir kiti komponentai lėmė, jog šalis buvo suskilusi į keletą būdingų, tarpusavyje konkuruojančių ar net konfrontuojančių subkultūrų. Katalikiškas, etniškai daugmaž vienalytis lietuviškas kaimas idealizavo etnografinės-etnolingvistines vertybes bei tautinę valstybę. Miestai bei miesteliai – daugiausiai ne-lietuviški; juose didžiausią įtaką socioekonominėje srityje darė žydai, vokiečiai arba lenkai. Vakarinė Lietuvos dalis – Klaipėdos kraštas bei uostas – buvo ne tik vieninteliai natūralūs šalies vartai į jūrą, bet ir artimiausias kelias į Vakarų Europos rinkas, dėl šimtmečius trukusių glaudžių sociokultūrinių mainų su Vokietija favorizavo daugiau „prūsišką tvarką“ ir atitinkamą politinę orientaciją, kurioje taip vadinamieji „didlietuviai“ geriausiu atveju galėjo pretenduoti tik į neturtingų giminaičių statusą. Pietryčių Lietuva su lietuvių istorine sostine Vilniumi priešakyje kultūriškai bei politiškai linko glaustis prie atgimstančios Lenkijos. Greta to, didelė

dalį Vilniaus ir Klaipėdos kraštų gyventojų vis dar sprendė skausmingą tautinio tapatumo dilemą – kas jie iš tiesų yra: *kiti vokiečiai/kiti lenkai* ar vis dėlto tik *asimiliuoti lietuviai*, kaip jiems energingai bandė įteigti atgimstančios Lietuvos lyderiai ir spauda?

Ne mažiau kampuota bei pavojinga buvo ir ketvirta problema. Iš esmės per visą nepriklausomybės dvidešimtmetį Pirmoji Lietuvos Respublika politiškai ir kultūriškai gyveno *tarp* dviejų civilizacinių ugnikalnių – liberalių, demokratiškas, dinamiškas Vakarų ir totalitarinės despotizmo, inercija bei iracionaliais socialiniais eksperimentais garsėjusios bolševikinės Rusijos. Tokiomis aplinkybėmis ir sociokultūrinė Lietuvos valstybės fermentacija buvo dvejopa. Viena vertus, Lietuva kūrėsi perimdama vakarietiškas idėjas – vakarietišku pavyzdžiu buvo formuojama valstybės valdymo sistema bei institutai, liberalūs demokratiniai principai, pilietinės laisvės bei teisės formaliai beveik pavyzdžingai įtvirtintos 1922 m. šalies Konstitucijoje. Kita vertus, Lietuvą dar pakankamai tvirtai savo glėbyje laikė ir Rytai. Tiksliau tariant – istorinės bei geopolitinės sąsajos su Rusija. Iš Vakarų mechanškai išmokta egalitarinė demokratinė valstybės organizavimo ir valdymo samprata dažniausiai, deja, praktikuota Rusijos pavyzdžiu – be Vakarų demokratijoms įprastų kompromisų ir pakantumo kitaip manantiems⁵. Todėl ne vienu atveju vakarietiškos idėjos, parlamentinei demokratijai būdingi visuomenės ir valstybės valdymo principai iš esmės liko tik popieriuje arba politinėje praktikoje geriausiu atveju buvo tik imituojami.

Taigi visas pirmiau minėtas priešasčių kompleksas lėmė, kad išsilaisvinusi iš carinės Rusijos patvaldinės valdžios ir užsimojusi kurti parlamentinę demokratiją Lietuvos visuomenė susidūrė su nevienareikšmiais ir sunkiai įveikiamais slenksčiais. Konservatyvios, tradicinės pasaulėjautos piliečiams ir valdininkams sunkiai sekėsi gyventi ir veikti politinio pliuralizmo sąlygomis bei efektyviai instrumentaliuoti parlamentinę demokratiją. Dėl prastos šalies socialinės ekonominės padėties, silpnos visuomenės politinės mobilizacijos ir liberalių, demokratiškas tradicijų sto-

⁵ Vardys, V. *Lietuvos politinė kultūra ir laiko reikalavimai*. Kaunas, 1993, p. 3.

kos⁶ Lietuvos šuolis į parlamentinę demokratiją esmiškai buvo pažymėtas politinio diletantizmo dvasia. Parlamentinės demokratijos metais neretai Seime bei vietos savivaldybėse, o kartais ir Vyriausybėje, posėdžiavo nekvalifikuoti ir savo darbo specifikos neišmanantys veikėjai, sunkiai susigaudantys valstybės vidaus ir užsienio politikos reikaluose. Būta ir korupcijos, į kurią buvo įsipainioję gana aukšti valstybės pareigūnai: ministrai, diplomatai, kariškiai.

Per politinius debatus parlamente įsigilinimas į reikalo esmę, profesionalumas ir korektiškas politinis elgesys su oponentais buvo greičiau reta išimtis nei taisyklė. Tačiau tautos išrinktųjų atstovų kalbose beveik niekuomet nestigo karingos, provokuojamos retorikos, klatingos demagogijos, ksenofobijos ar kitokios antikultūrinės destrukcijos. Štai socialdemokratų lyderis Steponas Kairys 1926 m. vasaros pradžioje vieno posėdžio metu iš Seimo tribūnos politiniams oponentams krikdemams įsikarščiavęs rėžė: „Mes manome, kad kunigai galėtų pasiekti labai didelių laimėjimų bekonų gamybos arba veislinių vištų auginimo srityje“, bet tik ne šalies švietimo ar kultūros darbe. Be to, „mūsų supratimu, reikia operuoti ant universiteto žando tą „fliuską“ – teologijos fakultetą ir mes stovėsime, kad ta operacija būtų padaryta“⁷. Žinoma, krikščionys demokratai savaip „skolingi“ neliko, tad tokios ar panašaus pobūdžio parlamentinės „diskusijos“ tęsėsi diena iš dienos, metai po metų... Juolab kad pasitaikius progai arba ir be progos „pašmaikštauti“ kitaip manančių adresu buvo linkę ne tik politikos vilkai, bet ir kultūros (*Sic!*) veikėjai. Štai žinomas knygnešys, poetas bei visuomenės veikėjas J. Krikščiūnas-Jovaras 1926 m. tokiais žodžiais kreipėsi į Prezidentą dr. Kazį Grinių, prašydamas skirti jam pašalpą ir apmokėti įspūdingas skolas kreditoriams: „Aš savo valstybei būčiau labai dėkingas, kad man kas metai nors po tris

⁶ Hellmann, M. Litauen zwischen demokratie und autoritären staatsform. *Die krise des parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden weltkriegen*. Marburg, 1967, s. 156–157.

⁷ Trečiojo Seimo 12 posėdis, 1926 m. birželio 23–24 d. *Trečiojo Seimo stenogramos, 1926–1927*. Kaunas: Seimo kanceliarijos leidinys, 1927, p. 30.

šimtus litų paskirtų pašalpos [...], o aš galėčiau daug daugiau pasidaruoti liaudies kultūros-švietimo dirvoje. Kiek daug mūsų tauta sau kenksmingų parazitų – Romos apaštalų puikiai išlaiko ir dar iš valstybės išdo algas moka, o jos mylėtojai, jos ištikimiausi sūnai, visą savo gyvenimą tautos naudai dirbantieji apleisti vargą vargsta ir be laiko miršta [...]"⁸. Vienas iškiliausių tarpukario Lietuvos politikų, Valstiečių liaudininkų partijos dešiniojo sparno veikėjas dr. Zigmas Toliušis jau vėliau, prisimindamas tuos laikus ir apibendrindamas situaciją, ne be nusivylimo kartėlio rašė: „Dauguma Seimo narių buvo karšti patriotai, bet tikrų valstybės vyrų, sugebančių įžvelgti ateitį, numatyti kraštui gresiančius pavojus ir mokančių pajungti savo asmeninius, grupinius bei partinius interesus valstybės ir tautos reikalui buvo labai mažai ir jie Seime įtakos neturėjo. Tačiau nemaža buvo demagogų, karštuolių, fanatikų“⁹.

1920 m. pavasarį šalyje įvykę Steigiamojo Seimo rinkimai bei 1922 m. vasarą priimtas pagrindinis valstybės įstatymas – Konstitucija – daugiausia valdžios suteikė Seimui. Taip įjaunos demokratinės valstybės parlamentarų politinės kompetencijos rankas buvo atiduota itin didelės koncentracijos politinė galia. Nuo parlamentarų valios, profesinio pasirėngimo, politinio mąstymo ypatumų ir politinės kultūros lygio, vertybių sistemos ir moralinių principų tvirtumo priklausė ne tik įstatymų kokybė ar šalies įstatymų visuma, bet ir vyriausybių veikla, teismų darbas, švietimo reikalai.

Parlamentinis demokratinis valdymas, kaip žinia, reikalauja ne tik įsiklausyti į įvairių oponentų skirtingas nuomones, bet ir sugebėjimo tą nuomonių įvairovę nukreipti konstruktyvių sprendimų priėmimui ir įvykdymui. Ne vienu atveju lietuvių parlamentarams kaip tik tų įgūdžių ir pristigo. Kitaip tariant, kilo gana subtili, bet esminė dilema: ar tradicinės, iš esmės konservatyvios pasaulėjautos žmogus, nors ir turintis tam tikrą teorinį suvokimą apie liberalią demokratiją, yra pajėgus veikti pagal

⁸ 1926 m. gruodžio 2 d. J. Krikščiūno-Jovaro laiškas Respublikos Prezidentui dr. K. Griniui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA). F. 923, ap. I, b. 529, lap. 75–76.

⁹ Dr. Zigmą Toliušio atsiminimai apie profesorių Augustiną Voldemarą. *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*. F. 66–34, lap. 8.

pliuralizmo principus ir parlamentinę demokratiją efektyviai įgyvendinti politinėje praktikoje? Jau pirmaisiais parlamentinės demokratijos metais ėmė aiškėti, kad tokia našta jaunos valstybės jauniems parlamentarams⁴ yra ne pagal pečius didelė ir sunki, nes daugumai jų būdingas monologistinio pobūdžio vienos tiesos pasaulėvaizdis bei noras komanduoti.

IV. Varžytuvės dėl Konstitucijos

Jau 1922 m. Konstitucijos rengimas, diskusijos ir balsavimas dėl jos *Steigiamajame Seime* parodė, jog tolesnis liberalios parlamentinės demokratijos kelias Lietuvoje bus duobėtas. Įtakingiausios šalies politinės partijos – krikščionys demokratai, liaudininkai, tautininkai ir socialdemokratai – puoselėjo skirtingus ir toli gražu ne vienareikšmius parlamentinės valstybės modelius. Į *Steigiamąjį Seimą* nepatekę, tačiau visuomenėje išlaikę pakankamai didelę įtaką (ypač tarp „tvarkai“ besiorganizuojančio elito – kariškių, mokytojų, stambiųjų ūkininkų ir valdininkų), tautininkai iš esmės pasisakė už *amerikietiško pavyzdžio* parlamentarizmą, kuriame *visōs* tautos išrinktas prezidentas būtų centrinis valdžios institutas bei turėtų daug teisių „*skiriant ir atleidžiant*“ aukščiausius šalies pareigūnus. Be to, dešinieji propagavo dviejų rūmų parlamentą, kurį sudarytų *Valstybės Taryba* ir *Seimas*. Anot A. Smetonos, pirmojoje posėdžiautų profesionalūs valstybės „*reikalų žinovai, teisininkai, specialistai*“, o *Seimas* būtų labiau „*Tautos valios reiškėjas*“.

Radikaliai nusiteikęs kairysis sparnas – socialdemokratai ir socialistai liaudininkai – tokiam valdžios modeliui kategoriškai priešinosi. Jie tvirtino, kad taip linkstama į monarchizmą bei autoritarizmą, todėl siūlė visiškai ir iš principo atsisakyti prezidento instituto. Abi partijos pavyz-

⁴ Prie progos pažymėsime, kad visų keturių demokratiškai išrinktų tarpukaryje veikusių Lietuvos Respublikos Seimų – Steigiamojo, Pirmojo, Antrojo ir Trečiojo – nariai ne tik kad neturėjo iš esmės jokios parlamentinio darbo patirties, bet buvo gana jauni žmonės. Jų amžiaus vidurkis balansavo maždaug ties 30–35 metų riba.

dingai propagavo ultraradikalią žemės reformą. Socialdemokratai, be to, dar pasisakė už keturias valstybines kalbas (lietuvių, gudų, lenkų ir žydų), prieš reguliarią kariuomenę, mirties bausmę, valstybinius rangus ir apdovanojimus (ordinus), siūlė liaudies miliciją ir liaudies renkamus teisėjus, o parlamento kadencijas rekomendavo trumpinti ligi dviejų ar net pusantrų metų. Toks kairiųjų partijų sociopolitinis radikalizmas nemaža dalimi buvo Rusijos revoliucinių įvykių atspindys Lietuvoje. Bet tai, aišku, nepateisina kairiųjų populistinės politikos, kuri ne tik kad neprisidėjo prie vidaus padėties stabilizavimo valstybėje, bet, susiklosčius nepalankioms aplinkybėms, Lietuvos geopolitinėje erdvėje dargi nesunkiai galėjo virsti ir nepriklausomybės budeliu. Tiesa, kelias tokiai perspektyvai buvo beveik užkirstas. Dešinioji opozicija šią grėsmę valstybei savo partinėje spaudoje bei pasisakymuose Seime tiesiog per dažnai linksniavo, kad ji būtų galėjusi tapti realybe. Kita vertus, toks perdėtas dešiniųjų politinis budrumas, valstybingumo sargyba ir ištikimybė nepriklausomybei Lietuvos neapsaugojo nuo liūdno finalo. Kiek užbėgant už akių ir primenant 1940 metų vasaros įvykius, ironizuojant galima tarti, jog Lietuvos valstybingumas buvo pradangintas beveik pagal kanoninius dešiniųjų politinės ideologijos bei politinės kultūros „standartus“: drausmingai, veiksmingai ir beveik be nereikalingo partijų „politinio erzelio“ (*Sic!*).

Konstitucijos rengimo kelyje liaudininkams ir socialdemokratams susidūrus su tautininkais – gausiausia, organizuočiausia, bet politinės patirties ir valstybės valdymo požiūriu toli gražu ne profesionaliausia to meto politinė jėga, krikščionys demokratai su savo satelitais Darbo federacija ir Ūkininkų sąjunga atsidūrė dviprasmiškoje padėtyje. Viena vertus, jiems atsirado proga bei pagunda klerikalizuoti valstybės pagrindinį įstatymą ir taip pakloti pamatus savo ilgalaikiam politiniam dominavimui. Kita vertus, būdami valdžioje jie buvo priversti laviruoti tarp dviejų gimapusių – kraštutinės dešinės bei analogiškos kairės – ir ieškoti optimalaus politinio sprendimo. Taip kontroversiškai susiklosčius aplinkybėms, 1922 m. rugpjūčio 1 d. Steigiamajame Seime už pagrindinį valstybės įstatymą balsavo tik krikščionių demokratų koalicija ir negausi žydų

frakcija. Kairiojo sparno partijos – liaudininkai ir socialdemokratai – ne tik kad nebalsavo už Konstituciją, bet dargi balsavimo metu protestuodamos demonstratyviai išėjo iš Seimo salės¹⁰. Kai kurie kairiųjų pažiūrų parlamentarai Seimą paliko giedodami internacionalą ir šitaip apnuogino ne tik savo ideologinį *credo*, bet ir politinę brandą.

Kaip jau minėta, 1922 metų Konstitucija užtikrino pagrindines piliečių teises bei laisves ir įtvirtino šalyje parlamentinę demokratiją. Nepaisant kairiosios opozicijos pasipriešinimo, Konstitucijoje buvo įtvirtintas ir prezidento institutas. Tiesa, pagal Konstituciją prezidento rinkimai nebuvo nei tiesioginiai, nei visuotiniai – Prezidentą galėjo rinkti tik Seimas. Jo galios buvo ribotos. Taigi prezidento institutas buvo labiau kompromiso simbolis nei realios valdžios išraiška. Taip pat Konstitucija įtvirtino reguliariąją kariuomenę, lietuvių kalbą paskelbė valstybine, 5 ir 73 Konstitucijos straipsniai tautinėms mažumoms rezervavo teisę turėti tautinę autonomiją¹¹. Duoklė krikščioniškajai demokratijai buvo 80 ir 85 Konstitucijos straipsniai, kurie skelbė, kad „Religijos mokymas yra privalomas valstybinėse mokyklose“, o „Gimimo, jungtvių ir mirimo aktai daromi tikinčiųjų pas dvasininkus“¹². Taigi, parlamente turėdama daugumą, lietuviška krikščioniškoji demokratija taip ir neatsispyrė pagundai nors iš dalies klerikalizuoti pagrindinį valstybės įstatymą. Žvelgiant retrospektyviai, tai nebuvo didžiulė klaida ar nepataisomas trūkumas, todėl iš principo galima konstatuoti, jog 1922 m. Konstitucija gimė kaip gana subalansuotas politinis kompromisas tarp ideologiškai *konservatyvios* *dešinės* ir sociopolitiškai *radikalios* angažuotos *kairės*.

Matuojant europietiškos politinės kultūros masteliu, toks Konstitucijos priėmimo būdas taip pat nebuvo kažkuo ypatingai ydingas ar iracionalus. Tačiau to meto lietuviška politinė kultūra bei savimonė dar menkai buvo

¹⁰ Kašauskienė, V. Socialdemokratų opozicija LKDP konstitucinėms nuostatoms Steigiamajame Seime. *Lietuvos Respublikos Konstitucija penkerių metų retrospektyvoje*. Vilnius: LII leidykla, 1998, p. 97.

¹¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Įvyriausybės žinios*. 1922, rugpjūčio 6, p. 799, 811.

¹² *Ten pat*, p. 813.

įvaldžiusi europiečiams būdingą kompromisų meną, todėl prieš Konstituciją pasiūšė ir kairė, ir dešinė. Kairieji ją aštriai kritikavo dėl klerikalizmo apraiškų, kurių iš tiesų ten būta ir kurios, vėlgi žvelgiant retrospektyviai, rodė tik krikščionių demokratų politinės minties seklumą bei demokratine mažakraujystę. Be to, Pirmajame ir Antrajame Seimuose liaudininkai bei socialdemokratai, apeliuodami į netobulą *Konstitucijos* 41 str., kvestionavo prezidento rinkimų rezultatų teisėtumą ir taip bandė blokuoti ne tik jiems politiškai nepriimtina aukščiausią valstybės pareigūną – Prezidentą Aleksandrą Stulginskį, bet iš esmės ir patį *prezidento* institutą. Neabejotina, kad tokia nesutarimų našta tarp *opozicijos* ir *pozicijos* bei pastarosios viduje – tarp krikdemų ir liaudininkų – jauną lietuvišką parlamentarizmą, 1920–1924 m. žengiantį tik pirmuosius žingsnius, darė dar labiau pažeidžiamą.

Dar didesne netolerancija 1922 m. *Konstitucijos* atžvilgiu pasižymėjo tautininkai, kurie, tiesiogiai nedalyvavę šio dokumento rengimo darbe, regis, nesijautė ir moraliai įsipareigoję *Konstitucijai*. Politikos paraštėje atsidūrusios buvusios valdžios partijos retorika 1922–1925 m. kirto ne tik *Konstitucijai*, bet ir dėl tos *Konstitucijos* tariamai išskydusiam parlamentarizmui, kurį tautininkai išraiškingai ėmė pravardžiuoti „*seimokratija*“, bei autoriteto tautoje ir galių valdžios piramidėje stokojančiam *prezidento* institutui¹³. Negana to, jau po pirmųjų demokratiinių *Steigiamojo Seimo* rinkimų atsidūrę už valdžios borto ir nerasdami legitimųjų būdų tam slenksčiui įveikti per vėlesnius *Pirmojo* bei *Antrojo* Seimų rinkimus, tautininkų vadai maždaug nuo 1923 m. Velykų slapta ėmė svajoti apie atvirą žygį prieš *Konstituciją* ir parlamentinę demokratiją. Konkrečiau tariant – apie karinį-politinį perversmą šalyje ir savo režimo įtvirtinimą. Tačiau kadangi naujosios tvarkos šaukliams trūko ir ryžto, ir patirties perversmų organizavimo srityje, jų slaptais konsultantais tapo labiau išprusę šio reikalo specialistai – Kaune rezidavę SSSR diplomatai¹⁴.

¹³ Voldemaras, A. Rinkimai be rinkimų. *Tėvynės balsas*. 1922, rugpjūčio 23, p. 1; Sm/etona/, A. Vietoje programos. *Įairas*. 1923, rugsėjo 23, p. 1.

¹⁴ Kasparavičius, A. SSSR ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją. *Lietuvos istorijos metraštis 1998*. Vilnius: Žara, 1999, p. 126–128.

V. Kursas į „valdomą demokratiją“: tarp mito ir anekdoto

Liaudininkų bei socialdemokratų reikštas nepasitenkinimas atskirais 1922 m. *Konstitucijos* straipsniais ir netgi tautininkų kerštas *Konstitucijai* vis dėlto buvo tik pusė vidinės lietuviško parlamentarizmo problemos. Kitą, ne ką mažiau tamsią pusę sudarė krikščionių demokratų klūpčiojimai valdžios kelyje. 1924 m. vasaros pradžioje vienvaldiškai įsitvirtinę Seime bei Vyriausybėje krikščionys demokratai ir patys ėmė nepaisyti kertinių savo pačių priimtų *Konstitucijos* nuostatų.

Artėjant eiliniams Trečiojo Seimo rinkimams valdančiosios koalicijos pastangomis priimtose *Susirinkimų* bei *Spaudos* įstatymų pataisos aki-vaizdžiai smogė demokratijai ir ribojo pagrindines piliečių laisves bei teises. Opozicija į šį valdžios žingsnį reagavo audringais įtarinėjimais, jog tokiais „griežtosios politikos“ metodais valdžios partija naikina demokratiją ir rengia dirvą savo diktatūrai¹⁵. Apibūdindamas valdžios vykdomą kitaminčių bei politinių oponentų slopinimo politiką, rašytojas, kunigas Juozas Tumas-Vaižgantas privačiame laiške į Paryžių savo bičiuliui ir giminaičiui diplomatui Petruui Klimui iš Kauno susijaudinęs rašė: „Seime košė. Krikščionys demokratai elgiasi žiauriai“¹⁶.

Tai, kad vos pasitaikius pirmai progai – jau 1924 m. vasarą – Lietuvos parlamentas, tiksliau tariant, valdžios frakcija, *de facto* pasuko lengvesniu ir tariamai efektyvesniu „komandinės“ arba „valdomos“ demokratijos keliu, nebuvo atsitiktinumas. Konservatyvios katalikiškos ideologijos persunktai valdžios partijai nuolat ieškoti kompromisų su ideologiniais priešais bei įgyvendinti pamatinius demokratinio valdymo imperatyvus buvo pernelyg sudėtinga ir neįprasta. O biurokratinėmis priemonėmis

¹⁵ Antrojo Seimo Pirmininko ir Lietuvos valstiečių liaudininkų partijos lyderio dr. Justino Staugaičio kreipimasis į šalies Prezidentą Aleksandrą Stulginskį. *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*. F. 25–304, lap. 1.

¹⁶ Juozo Tumo laiškas Petruui Klimui ir Bronėi Mėginaitei-Klimienei. *Aidai*. 1970, Nr. 4, p. 161.

slopinti opoziciją buvo „priimta“ dar nuo carinės imperijos laikų. Be to, toks valdžios partijos veiklos stilius neblogai derėjo ir prie jos tradicinio elektorato uždaro gyvenimo būdo bei patriarchalinio mentaliteto. Jeigu pritartume Berlyno universiteto profesoriaus Peterio Steinbacho pastebėjimui, kad vienas esminių autoritarinės politinės kultūros bruožų yra nepakantumas alternatyviam mąstymui¹⁷, kurį autoritarinė sąmonė traktuoja kaip priešišką sistemai ir destabilizuojantį pačią sistemą, tai galėtume daryti išvada, jog toks lietuviško parlamentarizmo posūkis buvo rizikingas politinis eksperimentas, vedęs pseudodemokratijos link ir klojęs pamatus autoritarizmui. Beveik neabejotina, jog tokio pobūdžio politinis mąstymas bei praktika ugdė šalyje *pavaldinių* politinę kultūrą ir neskatino gyventojų aktyviai dalyvauti valstybės valdyme bei pilietiškai įsipareigoti valstybei. Kaip taikliai pastebėjo vienas žymiausių tarpukario Lietuvos konstitucinės teisės autoritetų Mykolas Romeris, „Krikščionių blokas, veikdamas demagoginiais metodais, viena įrašė į Konstituciją, o kita darė“¹⁸. Valdančiosios koalicijos politinį mąstymą ir dvigubus standartus tuomet kritikavo ne tik jos politiniai oponentai, bet ir šalininkai. Štai žymiausias to meto lietuviškos krikščioniškosios demokratijos ideologas, principingumu garsėjęs filosofijos profesorius Stasys Šalkauskis ne tik sielojosi dėl „pusinteligenčių“ mentaliteto įsigalėjimo šalyje, bet ir priekaištavo valdžiai, kad pernelyg akivaizdžiai pažeidinėja „[...] politinės ir socialinės pusiausvyros liniją“¹⁹.

Netenka abejoti, jog tokia krikščionių demokratų politinė praktika šalyje suponavo politinę įtampą ir pastebimai išbalansavo bręstančio lietuviško parlamentarizmo instrumentariją. Vos po dvejų metų vienvaldystės į „kryžiaus žygį“ prieš valdančiąją LKDP koaliciją pakilo visi: nuo legiti-

¹⁷ Steinbach, P. Politische kultur und die „Krise der Demokratie“. *Autoritäre regime in Ostmitteleuropa 1919–1944* [Herausgegeben von E. Oberländer, H. Lemberg, H. Sundhassen unter Mitarbeit von D. Balke]. Mainz: Samizdat des Instituts für Osteuropäische Geschichte, 1995, s. 17.

¹⁸ Römeris, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Kaunas, 1937, t. 1, p. 208.

¹⁹ Šalkauskis, S. Momento reikalai ir principų reikalavimai. *Židinys*. 1926, Nr. 6–7, p. 439–440.

myvios kraštutinės dešinės – tautininkų, iki kairiojo centro – liaudininkų, tradicinių kairiųjų – socialdemokratų bei lietuviško politinio horizonto savotiškų klajoklių ar medžiotojų – tautinių mažumų. 1926 m. gegužės mėnesį rinkimai į *Trečiąjį Seimą* iš esmės jau vyko su vienu šūkiu: „*Šalin jėzuitišką fašizmą*“²⁰. Šis karingas ir tuomet itin populiarus šūkis, su kuriuo opozicija kilo į žygį prieš valdžios partiją, slėpė dvigubą paradoksą: viena vertus, krikdemų sugestijomis *fašizuoti* Lietuvą iš tiesų tuomet niekas, netgi Maskvos diriguojami komunistai, rimtai netikėjo²¹ ir tai buvo tik pamėkliška rinkimų retorikos grimasa. Kita vertus, buvo kylama į kryžiaus žygį prieš partiją, kuri, sekant politine logika, eventualiai turėjo tapti patikimiausia *Konstitucijos* bei parlamentinės demokratijos atrama Lietuvoje.

Tai, kad 1926 m. žiemą bei pavasarį, artėjant eiliniams – III Seimo rinkimams, pozicija ir opozicija išties sunkiai laikė parlamentinės demokratijos egzaminą, parodo ir kiti faktai. Opozicija aiškiai perdėtai kaltino valdžią „jėzuitišku fašizmu“, o pastaroji nuo itin kibios oponentų kritikos spaudoje jau įstengė gintis tik policinėmis-administracinėmis priemonėmis: stambiomis piniginėmis baudomis, skiriamomis opoziciniams leidiniams, arba opozicinių laikraščių redaktorių areštu²². 1926 m. balandžio mėnesį, pačiame rinkimų kovos į parlamentą įkarštyje, valdžios partija visai prarado politinę išmintį bei pusiausvyrą ir paskelbė karą satyrai – už šmaikščias politines karikatūras, kuriose buvo šaipomasi iš valdančiosios koalicijos lyderių veiklos, liaudininkų dienraštis „Lietuvos žinios“ net dukart buvo nubaustas piniginėmis baudomis²³, o jo vyriausiajam redaktoriui grasinta net kalėjimu.

Negana to, apsvaigusį nuo valdžios Olimpo ir įsijautusį į krašto patriarchalinių šeimininkų rolę, valdančioji dauguma iš esmės užsimojo pa-

²⁰ V. I. Karas [Dailidė, P.]. Jėzuitiškas fašizmas. *Lietuvos žinios*. 1926, kovo 21, p. 1.

²¹ Kasparavičius, A. LKP tikslai ir veikla III Seimo rinkimuose. *Istorija: Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*. Vilnius, 1999, t. 41, p. 29–30.

²² Truska, L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996, p. 128–129.

²³ Antroji „Lietuvos žinių“ karikatūros byla. *Lietuvos žinios*. 1926, balandžio 14, p. 1.

neigti 1922 m. Konstitucijoje įtvirtintą tautinių mažumų teisę į autonomiją. 1924 m. buvo likviduotos Žydų ir Baltarusių reikalų ministerijos, o tų pačių metų rugsėjo mėnesį policija neleido Kaune susirinkti ir posėdžiauti žydų Tautinei tarybai²⁴. Būdinga ir tai, jog būtent valdančiosios partijos spaudoje žydams ne kartą priekaištauta dėl jų tariamai menko indėlio į Lietuvos nacionalinės valstybės atkūrimą, nepakankamą paramą lietuviams kovoję dėl Vilniaus bei Klaipėdos, egoistinį pelno troškimą²⁵. 1925 m. pradžioje krikščionių demokratų iniciatyva Seime buvo užblokuotas įstatymas, turėjęs nustatyti lenkų bei vokiečių tautinių mažumų teises į kultūrinę autonomiją. Įdomu tai, jog netiesioginės paramos šiuo klausimu krikdemai sulaukė ir iš savo politinių oponentų liaudininkų, kurie balsavimo metu susilaikė. Nuoseklūs tautinių mažumų teisių į kultūrinę autonomiją gynėjai išliko tik socialdemokratai, kurie tąkart vieninteliai iš tradicinių Seimo partijų parėmė lenkų bei vokiečių tautinių mažumų parengtus įstatymų projektus²⁶.

Prisimenant tuomet jau ir taip įtemptus lietuvių ir lenkų santykius, akivaizdu, jog tokie valdžios žingsniai dar labiau ryškino Lietuvos etnokultūrinį susiskaldymą su visomis iš to kylančiomis neigiamomis pasekmėmis. Lietuviai netiesiogiai buvo skatinami dar įtariau žiūrėti į greta gyvenančius bendrapiliečius, o tautinės mažumos turėjo pagrindą jaustis nejaukiai ir stumiamos tolyn nuo bendrų valstybės reikalų.

Silpninant tautinių mažumų kultūrinės, ekonominės bei politinės teises, iš esmės lygiagrečiai buvo kuriamas lietuvių tautos, jos iškiliausių istorinių asmenybių bei nepriklausomybės kovų didvyrių garbinimo kultas. Trečiojo dešimtmečio pradžioje Kauno karo muziejaus sodelis su jame iškilusiu *Laisvės angelu* iš esmės tapo lietuvių tautos bei tautinės valstybės sakraliniu centru. Kiekvienos Lietuvos nepriklausomybės

²⁴ Valkauskas, R. Žydų tautinės autonomijos klausimas Lietuvoje 1919–1926 metais. *Lietuvos istorijos studijos*. 1996, Nr. 3, p. 69.

²⁵ Išrinkus Seimą. *Laisvė*. 1922, lapkričio 10, p. 1; Vaičiūnas, A. Ar tai draugiška? *Laisvė*. 1922, gruodžio 3, p. 2; Tvanas, B. Tiesą pasakius... *Laisvė*. 1923, kovo 4, p. 4.

²⁶ Valstiečių liaudininkų sąjungos frakcijos posėdžių protokolų knyga: 1924–1926 metai. *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*. F. 199–146, lap. 30.

paskelbimo (gegužės 15 d.) ar Vilniaus netekimo metinės (spalio 9 d.) paprastai virsdavo savotiškoms antilenkiškumo apeigomis, apeliacijomis į didžią, laurų vainikais apipintą senovę bei vieša priesaika istoriniams didžiavyriams Vilnių išvaduoti. O kur dar kumštynės bažnyčiose bei vienuolynuose su lenkais dėl pamaldų kalbos, Vytauto paveikslų nešiojimai Lietuvos keliais arba paaugliška neatsakingas žydų iškabų teplojimas laikinojoje sostinėje, Marijampolėje ar Telšiuose?

Dėl savo kultūrinio archajiškumo, silpnų pozicijų krašto socialiniame-ekonominiame gyvenime lietuviai valstybingumo atkūrimo aušroje jautėsi nejaukiai ir moralinės stiprybės buvo linkę ieškoti didingoje praeityje, kuri iš esmės turėjo kompensuoti dabarties menkavertiškumo jausmą. Reikšminga tai, jog šiuo klausimu politinė kairė ir dešinė, katalikai ir laisvamaniai buvo beveik vieningi. Po šimtmečių nelaisvės morališkai ir politiškai atgimstanti tauta tiesiog mėgavosi savo didinga istorine praeitimi ir traktavo ją nelyginant laimingą loterijos bilietą į nacionalinį valstybingumą, kuris suteikia vienvaldžio šeimininko statusą valstybėje bei kartu yra indulgencija nuo nuodėmių prieš kitataučius. Tokia visuotinė tautos orientacija į praeitį liudijo ne tik menką ryšį su dabartimi, bet ir komplikuatą pasitikėjimą savo jėgomis bei ateities baimę. Kad tarpukario lietuviai bijojo savęs, bet buvo linkę pervertinti istoriją, manding, liudija ir tai, kad anekdotų iš Pirmosios Respublikos gyvenimo laikų šiandien ko gero turime mažiau negu mitų.

Bene taikliausiai lietuvių socialinio ir intelektualinio neįgalumo simptomus, skausmingai išryškėjusius trečiajame dešimtmetyje, įvardijo du gana kontroversiškai pagarsėję profesoriai: istorikas ir politikas Augustinas Voldemaras bei rašytojas, intelektualas ir poetas Juozapas Albinas Herbačiauskas. Ironiškai pašiepdamas valdžios bei elito skubotą bruzdesį išaukštinti istorinę lietuvių, J. A. Herbačiauskas rašė, kad Lietuvoje, deja, ne visi yra „gimę didvyriais“, o „nykštukų“ skelbimasis tokiais esant paprastai virsta tik „pagyrų barščių“ ištroškusiais tuščiasieliais ir ligotais „megalomanais“, kurie, nesugebėdami išnaudoti savo tautos dvasinio-kūrybinio potencialo, eina lengviausiu keliu ir tiesiog „beždžionauja“

gyvenimo „modernizmą“ svetimose šalyse²⁷. Dar aštriau lietuvių kultūrinį nerangumą ir intelektualinę negalią apibūdino ekstravagantiškasis aštrialiežuvis A. Voldemaras. Pasak istorijos profesoriaus, jeigu artimiausiu metu situacija nepasikeis, tai netruks ateiti laikai, „[...] kai žydai net maldaknyges lietuviams rašys“²⁸. Galbūt šios kontroversiškos asmenybės, vertindamos situaciją, kiek ir persūdė, tačiau nuo reikalo esmės, mano manymu, iš tiesų perdaug nenutolo.

VI. Išorės pavyzdžių galia

Svarstant pasirinktą problematiką negalima nutylėti dar vieno pakankamai reikšmingo aspekto. Politinės kultūros bei parlamentarizmo raidai Lietuvoje nemažą poveikį XX a. trečiajame dešimtmetyje darė ir šalies geopolitinė situacija bei autoritarinės tendencijos kituose kraštuose. Rusijos bolševikinis totalitarizmas su savo makiaveliška politika bei diplomatija iš jauno lietuvių parlamentarizmo reikalavo nuolatinio budrumo ir jėgų įtempimo. Kurstydamą pseudodemokratinės ar diktatūrinės nuotaikas, manipuliudama pozicijos ir opozicijos priešprieša ar politine-finansine parama skirtingoms politinėms jėgoms²⁹, sovietinė diplomatija svariai prisidėjo prie demokratių vertybių moralinio diskreditavimo bei parlamentinės demokratijos išklabinimo ir destabilizavimo Lietuvoje³⁰.

1926 m. gegužės mėnesį kaimyninėje Lenkijoje įvykęs maršalo Józefo Piłsudskio karinis politinis perversmas bei po jo susiformavusi diktatūra,

²⁷ Herbačiauskas, J.A. *Erškėčių vainikas*. Vilnius, 1992, p. 337, 319.

²⁸ Gustainis, V. *Nuo Griškabūdžio iki Paryžiaus: atsiminimai apie Lietuvos spaudą, jos darbuotojus (1915–1940) ir Lietuvos rašytojus (1924–1966)*. Kaunas: Spindulys, 1991, p. 154.

²⁹ Butkus, Z. Jei opozicija gauna paramą iš svetur. *Kultūros barai*. 1995, Nr. 8–9, p. 80–84.

³⁰ Kasparavičius, A. SSSR ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją. *Lietuvos istorijos metraštis 1998*. Vilnius: Žara, 1999, p. 154.

taip vadinamasis sanacinis režimas, taip pat nestiprino parlamentarizmo pozicijų ar politinės kultūros brandos Lietuvoje. Priešingai, demokratijos priešininkams įvykiai kaimyninėje Lenkijoje tapo patraukliu pavyzdžiu. Kaip rodo kai kurie išlikę šaltiniai, 1926 m. gruodžio 17 d. anti-demokratinio perversmo Lietuvoje ideologai ir rengėjai – A. Smetona, prof. A. Voldemaras, dr. Leonas Bistras, gen. Kazys Ladyga, pulk. Povilas Plechavičius, etc. – susidomėję sekė maršalo „Pilsudskio revoliuciją“* Varšuvos gatvėse prieš konstitucinę Wincento Witoso vyriausybę bei vėliau – sėkmingą įsitvirtinimą valdžioje. Ryžtis panašiam žingsniui Lietuvoje juos galėjo paskatinti ir santūri Vakarų demokratijų reakcija į 1926 m. gegužės mėnesio įvykius Varšuvoje. Kita vertus, J. Pilsudskio perversmas kuriam laikui politiškai mobilizavo didelę dalį Lenkijos visuomenės bei politizavo kariuomenę. Tokia situacija kaimyninėje šalyje buvo smūgis silpniems lietuvių demokratams, tačiau antidemokratams davė puikią progą eskaluoti Lenkijos karinę grėsmę Lietuvai³¹, kritikuoti liberalias vertybes bei propaguoti mitą apie būtinybę įvesti tariamai efektyvią „tvirtos rankos“ valdžią.

Be to, kaip matyti iš išlikusių istorinių dokumentų bei to meto spaudos, lietuvių antidemokratinėms, liberalizmą neigiančioms jėgoms daugiau ar mažiau imponavo ir tolimesni pavyzdžiai: pasisėkęs fašizmo eksperimentas Italijoje arba generolo Miguelio Primo de Riveros karinė

* Būtent tokiu terminu lietuvių politikai apibūdino 1926 m. gegužės mėn. įvykius Varšuvoje.

³¹ Reaguodamas į „Pilsudskio revoliuciją“ Varšuvoje, Lietuvos kariuomenės Vyriausiasis štabas 1926 m. gegužės 14–16 dienomis parengė net prevencinį gynimosi planą nuo eventualesnų Lenkijos puolimo. Negana to, reaguodama į įvykius Lenkijoje, Lietuvos Vyriausybė 1926 m. gegužės 18 d. priėmė sprendimą, „atsižvelgiant į išdo galimybes ir specialistų nurodymus“, papildomai pirkti ginklų bei šaudmenų užsienyje (1926 m. gegužės 16 d. Lietuvos kariuomenės Vyriausiojo štabo Operacijų skyriaus įsakymas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. F. 929, ap. 3, b. 538, lap. 49; 1926 m. gegužės 16 Lietuvos kariuomenės Vyriausiojo štabo Valdybos viršininko įsakymas I, II ir III karinių apygardų viršininkams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. F. 929, ap. 3, b. 538, lap. 8; 1926 m. gegužės 18 d. Lietuvos Ministrų kabineto posėdžio protokolai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. F. 923, ap. 1, b. 1123, lap. 20).

diktatūra Ispanijoje. Nors trečiojo dešimtmečio viduryje italų fašizmas dar neturėjo tvirto ideologinio karkaso, tačiau jo propaganda, ypač apie „pasiekimus“ ekonominėje bei socialinėje srityse, prasiskverbda-vo ir į Lietuvą. Tautininkų³², ir dar dažniau krikščionių demokratų³³, periodinėje spaudoje nesunkiai buvo galima rasti rašinių su simpatijos gaidele apie Benito Mussolinio „laimėjimus“ ūkio, kultūros ar visuomenės organizavimo srityse. Panašiai kaip ir kitose Vidurio bei Rytų Europos šalyse³⁴, lietuvių antiliberalizmo šaukliams bei didelei daliai bolševizmo įbaugintos valstietiškos, konservatyvios, patriarchališkai maščiusios krašto visuomenės itališkasis fašizmas imponavo kaip „veiksminga“ politinė santvarka-sistema, kurią galima prilyginti ne tik vietinių bolševikų nešamai destrukcijai, bet ir iš Sovietų Rusijos sklindančiai grėsmei.

Nemažo liberalios demokratijos oponentų Lietuvoje dėmesio sulaukė ir ispanų generolo, monarchisto M. Primo de Riveros karinės diktatūros modelis, įgyvendintas tolimojoje Ispanijoje. Kai kurie duomenys leidžia teigti, jog tautininkų partijos vadai A. Smetona ir prof. A. Voldemaras, išstudijavę įvairių Europos autoritarinių režimų patirtį – atsiradimo aplinkybes, socialinę bazę bei ideologiją – linko manyti, jog katalikiškoje ir valstietiškoje Lietuvoje, kurioje beveik nėra proletariato, gausaus viduriniojo sluoksnio (smulkiosios buržuazijos) bei gerai organizuoto stambaus kapitalo, „tinkamiausias“ ir „efektyviausias“ galėtų būti gen. M. Primo de Riveros karinės diktatūros modelis³⁵.

Prisimenant, kas Lietuvoje įvyko 1926 m. gruodžio 17-osios naktį, su karčia ironija, regis, galima tarti, jog ispanų generolo monarchisto

³² Didžiulis, I. [Izidorius Tamošaitis]. Fašistai. *Tėvynės balsas*. 1922, rugsėjo 21, p. 4.; E.L. Dėl Seimo rinkimų. *Krašto balsas*. 1923, balandžio 11, p. 1–2.

³³ Išrinkus Seimą. *Laisvė*. 1922, lapkričio 10, p. 1; Ico, Lietuvos fašistai. *Laisvė*. 1923, kovo 4, p. 4; Vilimas, A. Fašizmas, tautystė, katalikybė ir internacionalizmas. *Laisvė*. 1923, balandžio 15, p. 4.

³⁴ Crampton, R.J. *Eastern Europe in the twentieth century*. New York, 1994, p. 160.

³⁵ Kasparavičius, A. SSSR ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją. *Lietuvos istorijos metraštis 1998*. Vilnius: Žara, 1999, p. 129.

dar 1923 m. „kolegai“ Benitui Mussoliniui pasakyti žodžiai apie autoritarinių režimų „universalų, [...] visoms tautoms tinkantį“ pobūdį³⁶, suinteresuotų asmenų buvo išgirsti net daugiau nei už dviejų tūkstančių kilometrų į šiaurės rytus. Ir kas sako, kad lietuviai „neturi politinės klausos“?

1926 m. gruodžio 17 d. tautininkų bei krikščionių demokratų tandemo Kaune įvykdytas karinis-politinis perversmas parlamentinei demokratijai Lietuvoje sudavė lemiamą ir galutinį smūgį, po kurio šalyje įsitvirtino karinė-biurokratinė diktatūra ir A. Smetonos autoritarinis režimas. Palaiapsniui buvo apribota, o vėliau ir uždrausta opozicinių partijų veikla, išplėta policinei valstybei būdinga karinė ir civilinė biurokratija. Visos tautos renkama parlamentą pakeitė *kvaziparlamantas*, veikęs tik kaip režimui pavaldi ir jį aptarnaujanti institucija. Parlamentinės demokratijos mirtis sąstingiai pasmerkė ir šalies politinę kultūrą.

VII. Išvados

Autorius išskirs šiuos dalykus.

1. Darydami prielaidą, kad demokratinis parlamentarizmas teoriškai buvo bene vienintelė, pagrindinė ir svarbiausia sąlyga individo laisvei užtikrinti bei privačios sferos ir pilietinės visuomenės Lietuvoje formavimuisi garantuoti, turime sutikti, kad dėl partijų ir partinės sistemos netobulumo pradėjęs reikštis visuomenės suvalstybinimas bei valstybės suvisuomeninimas nulėmė Lietuvoje daugiabriaunį ir giluminį konfliktą tarp valstybės ir visuomenės. Viena vertus, gilėjo pasaulėžiūrinė takoskyra tarp pagrindinių šalies politinių partijų ir jas remiančio tendencingai orientuoto elektorato, augo vykdomosios valdžios bei valstybės politinės sistemos nestabilumas. Iš viso vos per šešerius parlamentinės demokratijos

³⁶ Bosworth, R.J. *The Italian dictatorship: problems and perspectives in the interpretation of Mussolini and fascism*. London; New York; Sydney; Auckland, 1998, p. 207.

metus (1920–1926) Lietuvoje, kaip žinoma, vyriausybės keitėsi net aštuonis kartus. Mažiau nei per du krikščionių demokratų koalicijos absoliučios vienvaldystės metus (1924 m. birželio – 1926 m. gegužės mėnesiais), daugiausia dėl vidinių politinės taktikos bei etiketo nesutarimų, pasikeitė net trys tos pačios partijos formuojamos vyriausybės. Antra vertus, arši, kompromisų beveik nepripažįstanti pozicijos ir opozicijos tarpusavio kova bei tolerancijos stoka kitaminčiams, politiškai menkai išprususios visuomenės akyse asocijavosi su politine anarchija ir „sunkiai iškovotai“ nepriklausomybei pavojingu valdžios silpnumu. Tokia situacija smukdė parlamentarizmo ir liberalios demokratijos autoritetą šalyje bei patriotiškai nusiteikusioje visuomenėje žadino mintį, kad reikia baigti „demokratinis žaidimus“ ir susirūpinti valstybės „gynimu“ bei „stiprinimu“.

2. Po Didžiojo³⁷ karo naujai susikūrusiose ar atsikūrusiose Vidurio bei Rytų valstybėse, kuriose dominuojančią visuomenės daugumą sudarė pasyviai nusiteikusi valstietija su konservatyviomis vertybėmis ir tradiciniu gyvenimo būdu, parlamentinei demokratijai išgyventi iš principo buvo sunku. Pilietinės demokratijos vertybės bei principai tokiose visuomenėse sunkiai sau skynėsi kelią ir daugumai gyventojų rytojus neatrodė saugus ir užtikrintas. O demokratijos bei liberalizmo oponentai tokioms ekonomiškai nestiprioms, politiškai nesubrendusioms ir nekonsoliduotoms visuomenėms dažnai neatsakingai žadėjo populistinį komfortą – „tvirtos rankos“ valdžią, „efektyvią“ politiką ir kultūrinį bei geopolitinį saugumą. Kaina, kurią už tokį politinį „komfortą“ sumokėjo šios visuomenės, buvo tam tikro laipsnio – griežtesnių ar švelnesnių – autoritarinių diktatūrų įsigalėjimas beveik visose po *Didžiojo karo* atsikūrusiose/susikūrusiose regiono valstybėse. Ne išimtis šiuo atveju buvo ir Lietuva, kurios prisišimas prie antidemokratinų „tradicijų“ bei metafizinio stabilumo ilgesys pasirodė kaip vienas stipriausių Europoje.

3. Visuomenių žema politinė kultūra ir už ją sumokėta aukšta politinė kaina – demokratijos atsisakymas ir autoritarizmo prisijaukinimas – iš

³⁷ Pirmojo pasaulinio

tiesų buvo adekvati tų pačių visuomenių puoselėtiems lūkesčiams, – tai parodė XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaiga ir visų be išimties autoritarinių režimų lemtis Vidurio bei Rytų Europoje.

PROBLEMS OF PARLIAMENTARIASM AND POLITICAL CULTURE IN LITHUANIA IN 1920 TO 1926

ALGIMANTAS KASPARAVIČIUS

Summary

In the opinion of the author of the present work, the internal political development and the genesis of parliamentarianism in Lithuania in the period between two wars in the 20th century was often determined by general political situation and political trends in Europe. The modern historiography of Lithuania and other countries suggests that in the beginning of the 20th century the European political thought underwent some positive changes.

The author tries to find out how these changes in the mentality were reflected in the international law of that period. In his opinion, the principle of self-determination of nations, which supposes an opportunity for political independence, gradually changed its focus from a separate unit of ethno culture represented by the nation's elite to the assembly of voluntarily self-determined and civic-minded individuals. Hence the priority of the public spirit took over the ethnicity paving the way to the formation of

modern civil societies in Europe.

A modern Western political thought and the above common European political values had direct effect on Lithuania. In the Independence Act, a very short document though, made up of three sentences only, which was announced by the Lithuanian Council on 16 February 1918, democracy and parliamentarianism were proclaimed the two ultimate and fundamental political values of the would-be state. So, we have all the grounds to state that the essential principles of European parliamentarianism had percolated through Lithuania *de facto* prior to the day the Constituent Assembly convened.

The Constitution of the Lithuanian Republic, which was adopted by the Constituent Assembly on 1 August 1922, consolidated *de jure* the basic elements of the liberal democracy and European parliamentarianism.

The author presumes that the full political independence fell on Lithuania

like a „political manna“ disaster: the society was not prepared for such a sudden and high leap from the point of view of political culture. Despite of fast social-economic reforms and obvious political progress the Lithuanian political culture retained a number of problems for a number of years, a few aspects of it at least. But this was the result of some serious internal and external reasons. First, from the point of view of the institutions signalling the statehood and the continuity of the statehood traditions the building of the Lithuanian Republic in the beginning of the 20th century started actually from zero, especially if we remember minimal intellectual and structural recourses, as the historical Lithuanian elite (aristocracy) influenced of the traditions of the Union, Polish culture and universal cosmopolitan values was in the beginning of the 20th century in principle already hostile to the Lithuanian political separatism and favoured the national statehood of Poland. Such ethno political situation was twice as unrewarding. ON one hand, it witnessed the final break-up of the continuity and succession of the politi-

cal traditions and political culture which remained from the times of the Republic of Two Nations. On the other hand, the „fathers“ of the Lithuanian national state had to think not only about how to mend the ideological gap between the glorious past of the state and humble present, but also to take care about the new content for filling in the vacuum which surfaced dangerously in the socio-political hierarchy of the society.

Second, the things went so that the positions of the political hegemony in Lithuania were occupied mainly by the national Lithuanian intelligencia, who were born in the country but educated in the universities of the tsarist Russia, the ideological lining of which, with rare exceptions only, was made up of the pugnacious ethnicity (nationalism) dilute with social radicalism or Catholic conservatism. True, the professional skills of the new political hegemony were very poor. As the issue of the statehood was for Lithuania a formless and rather vague political perspective before the World War I, the public activities of the national intelligencia, in the making at that time,

Itelkta 2006 m. vasario 2 d.